

BIBLIOTHECA BIBLICA LORCKIANA
OM JOSIAS LORCKS BIBELSAMLING OG DENS SKÆBNE

AF

JAKOB H. GRØNBÆK

De store privatbibliotekers århundrede i Europa var 1700-tallet. Således også i Danmark, som oplevede så fornemme bogsamlere som Árni Magnússon, Frederik Rostgaard, Johan Ludvig Holstein, Bolle Willum Luxdorph, Henrik Hielmstjerne, Peter Frederik Suhm, Johan Frederik Classen og – den største af alle danske bogsamlere – Otto Thott, hvis bibliotek havde europæisk ry.¹⁾

Blandt de store bogsamlere i Danmark i 1700-tallets sidste halvdel hørte præsten for den tyske menighed på Christianshavn Josias Jessen Lorck (1723–1785). Han ejede et specialbibliotek, en bibelsamling, hvis omfang og høje kvalitet var kendt over hele Europa. Samlingen blev imidlertid året før Lorcks død solgt til en tysk fyrste, den særdeles entreprenante bogsamler hertug Carl Eugen af Württemberg (1728–1793) for dernæst at blive indlemmet i hans en snes år forinden grundlagte bibliotek i Stuttgart. Og Lorcks bibelsamling kom til at danne grundstokken i dette biblioteks bibelsamling, der i dag hører til de fornemste i sin art.

Stuttgarterbibelsamlingen rummer langt over 10.000 forskellige bibeludgaver, deriblandt et meget anseligt antal inkunabler (således f.eks. et komplet eksemplar af den 42-linjede Gutenbergbibel fra omkring 1455) og andre særdeles sjældne og kostbare udgaver, hvoraf et betragteligt antal går tilbage til Lorcks samling. Carl Eugen havde grundlagt sit offentlige bibliotek i 1765 – ca. 30 år før Det kgl. Bibliotek i København blev offentligt –; og store summer (og megen tid) brugte hertugen til indkøb af kostbare og sjældne bøger.²⁾ Især var han på idelig jagt efter bibeludgaver og skyede ingen anstrengelser for at købe

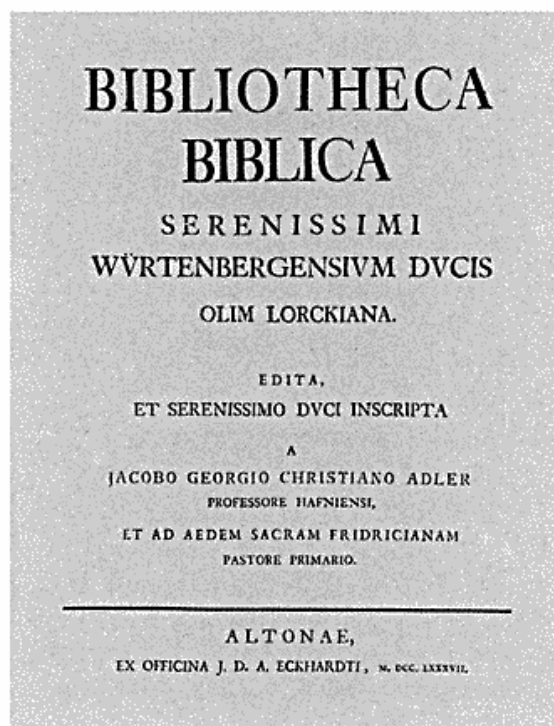
enkeltudgaver eller (helst) hele samlinger. Det største køb blev erhvervelsen af Lorcks bibelsamling i København, et køb, Georg Leyh – iøvrigt helt med urette – karakteriserer som „im Grunde nichts als eine bibliographische Sammlermarotte ohne jeden wissenschaftlichen Gehalt.“³⁾ Under alle omstændigheder blev en separat bibelsamling perlen i hertug Carl Eugens offentlige bibliotek.⁴⁾ Med etableringen af denne fornemme særsamling i 1700-tallets slutning kulminerede alle de ihærdige bestræbelser på at skabe bibelsamlinger, der for alvor var sat ind i Europa omkring århundredets begyndelse. Interessen for bibeludgaver var også en af oplysningstidens frugter.

Det har helt op til vore dage ikke været ganske let at danne sig et virkeligt overblik over, hvad bibelsamlingen i Landesbibliothek i Stuttgart rummede, idet der kun eksisterede en håndskreven katalog over den i protokolform, bestående af 12 bind. Katalogen fungerer samtidig som pladskatalog. Først i 1984 har man påbegyndt udgivelsen af en trykt katalog over den store samling. Af katalogen, der er planlagt til 15 bind på ialt ca. 6700 sider, er det første bind udkommet (og anskaffet af Det kgl. Bibliotek), omfattende græske bibeltryk.⁵⁾ Bindet registrerer bibliografisk koncist ca. 850 udgaver og er forsynet med meget fyldige annotationer. En katalog over bibelsamlingen i Stuttgart, således som den nu fremtræder i dette først udkomne bind, må siges at imødekomme alle krav, der med rimelighed kan stilles til en moderne, videnskabeligt funderet bibliotekskatalog.

Det er imidlertid mindre bekendt, at der for næsten 200 år siden blev trykt en katalog over Stuttgarterbibelsamlingens udgaver – eller i det mindste over en betydelig del af dem. Denne katalog udkom med en ret så pompøs titel som det fremgår af titelbladet, der ses afbildet på modstående side.

Katalogen, som er opbygget i 5 dele på over 900 sider, rummer netop den bibelsamling på 5156 udgaver, som forud (olim) ejedes af Josias Lorck. Værket blev udgivet tre år efter samlingens indlemmelse i hertugens bibliotek i Stuttgart som (jvf. titlen) en katalog over en specialsamling i dette bibliotek. Denne „delkatalog“⁶⁾ blev påbegyndt af Lorck selv og efter dennes død i 1787 fuldført og sendt i trykken af hans efterfølger som præst ved Frederikskirken på Christianshavn, professor i syrisk⁷⁾ ved Københavns Universitet J. G. C. Adler (1756–1834). Bibliotheca Biblica ... Lorckiana (i det følgende forkortet til Adler) fulgte med den solgte samling som en registrant over den.

Det kan ikke overraske, at Adler figurerer særdeles ofte blandt annota-

tionerne i den moderne katalog over Stuttgarterbibelsamlingen. Faktisk henvises der til Adler (= AL) praktisk taget på hver side – og det oftest flere gange – op til salgsåret. Derfor turde man – al den stund Lorcks samling indgik som helhed – have ventet, at når der henvises til Adler i tilknytning til en udgave, så hidrører den pågældende udgave fra Lorck. Det er imidlertid ikke altid tilfældet. Lorcks samling er ikke forblevet fuldstændig intakt i Stuttgart, idet der er blevet udskilt dubletter i begyndelsen af 1800-tallet,⁸⁾ hvorfor ikke alle græske numre i Adlers Pars I med nødvendighed lader sig finde i det nyudkomne katalogbind, der rummer de græske bibeltryk i det nuværende Landesbibliothek i Stuttgart.

I.

Der kan næppe herske tvivl om, at Lorcks bibelsamling i København overhovedet var den tids største i privateje. Da Carl Eugen således fik en samling på over 5000 bibeltryk indlemmet i sit bibliotek, drejede det sig om en tilvækst af dimensioner. I forvejen havde han vel en samling på højst 500 numre, hvoriblandt der ganske vist var særdeles kostbare og

sjældne eksemplarer.⁹⁾ Købet af Lorcks samling demonstrerede, at hertugen til overmål disponerede over økonomiske midler. Men han kunne også sætte magt bag sin bibeljagt. Som absolutistisk fyrste¹⁰⁾ kunne han ved fyrstelige anordninger tilfredsstille sin samlerpassion. På den måde indlemmede han i 1776 en samling på 125 udgaver, heriblandt 5 bibelinkunabler, i sit offentlige bibliotek fra Det evangeliske Konsistoriums bibliotek i Stuttgart. (Selv var han katolik, men det betød næppe noget i denne sammenhæng. Han var først og fremmest en utrættelig, til tider hensynsløs samler). Efter Lorcks bibelsamling gjorde Carl Eugen et par år senere sit andet store køb, da han i Nürnberg købte den meget ansete inkunabelforsker Wolfgang Panzers bibelsamling på 1645 udgaver, og med denne samling fulgte bl.a. den 36-linjede bibel fra omkring 1458. De to evangeliske præsters, Lorcks og Panzers samlinger, hvoraf den første var størst, den anden måske finest, blev således det faste fundament for Stuttgartersamlingen og dens udbygning. Efter hertug Carl Eugens død i 1793 indtraf der imidlertid en brat afmatning i tilvæksten. Meget er dog efterhånden indgået siden, således bl.a. bibeludgaver fra sækulariserede klostre i Württemberg i 1800-tallet. Det er værd at nævne, at så sent som i 1970 blev de to store tekstudgivere og -kritikere Eberhard og Edwin Nestles håndeksemplarer af nytestamentlige tekstudgaver skænket til Landesbibliothek i Stuttgart.

Hvad Lorcks egen samling rummede ved salget i 1784, ved vi direkte fra Adler – og indirekte fra den moderne katalog over Stuttgarterbibelsamlingen, efterhånden som den udkommer. Men vi kender også en hel del til samlingen og dens historie fra Lorck selv. 1779 og 1783 udgav han således tobindsværket *Die Bibelgeschichte in einigen Beyträgen erläut-tert von Josias Lorck*. Kopenhagen und Leipzig. 482 + 596 s. (I det følgende forkortet til *Beyträge I og II*). Dette værk, hvis andet bind altså udkom et år før salget,¹¹⁾ er blevet til med konkret baggrund i hans bibelsamling og dens sjældne udgaver, og det rummer et væld af nyttige oplysninger. Lorck var ikke blot bibelsamler, men var – foruden iøvrigt at være en samvittighedsfuld præst og socialt-filantropisk engageret i hovedstaden¹²⁾ – også en habil boghistoriker („bibelhistoriker“) og havde dertil været en flittig skribent og udgiver.¹³⁾ Endelig ejede Lorck – foruden sin bibelsamling – en betydelig bogsamling på ca. 20.000 bind,¹⁴⁾ som efter hans død blev solgt på tre auktioner 1785–87.¹⁵⁾

På modstående side: Hertug Carl Eugen af Württemberg. Kobberstik af Johann Christoph Sysang (1703–1757). Det kgl. Biblioteks Billedsamling.

Denne samling indeholdt adskillige værdifulde tryk, deriblandt inkunabler (palæotyper), som Det kgl. Bibliotek iøvrigt købte til „skandaløst lave Priser“. ¹⁶⁾ Det må dog anføres, at udbuddet var stort i disse år, hvor man bl.a. også oplevede salget af Otto Thotts bogsamling 1786–92. Allerede i 1781 havde Lorck solgt hele sin nordiske samling på over 3000 udgaver. ¹⁷⁾

2.

Ved at læse Lorcks *Beyträge* får man på hver side et umiskendeligt indtryk af forfatteren som en udpræget samlernatur. „Ich bin seit einigen und zwanzig Jahren ein Bibelsammler“, skriver han i begyndelsen af forordet til bind I (s. ix), „und dabey habe ich nothwendig in die Bibelgeschichte müssen nach und nach hineingezogen werden.“ Med samlervirksomheden kom således efterhånden interessen for det, han samlede på. På den vis blev Lorck „bibelhistoriker“, og som bibelsamler og -historiker var han udelukkende interesseret i bibelen som bog. Som præst var det naturligvis bibelens indhold, dens budskab, han skulle formidle, men som bogsamler og -historiker var det bibelens historie: dens udgaver på originalsprogene, dens oversættelser, oversættere og dens udgivere. De udgaver, han indgående beskriver, er de „merkværdige og rare“, han selv har i sin samling; og det bruger han de fleste sider til, således i kapitler med enslydende overskrifter i de to bind ¹⁸⁾ og ellers overalt i værket, som – foruden at indeholde enkelte andre bibelhistorikers bidrag – rummer forfatterens egne kritiske anmeldelser af bibelhistoriske værker og samlinger, med stadig inddragelse af og sammenligning med egne udgaver.

Han synes i det hele taget at have været en nøgtern natur i den forstand, at han sætter pris på at studere og beskrive kendsgerninger, netop de håndgribelige udgaver, han selv har, og han glæder sig i sin samlen over konstaterlige resultater. Han kan lide at tælle, og det vimler med tal i hans *Beyträge*. Således kan han også sætte et nøjagtigt årstal på, hvornår han begyndte at samle.

Det tog sin begyndelse i 1753. Den direkte anledning var – sådan fortæller han i hvert fald selv (*Beyträge* I, s. 18) – at engang i dette år, mens han underviste sine konfirmander og blandt de ydre beviser for bibelens guddommelighed anførte den ganske forbløffende udbredelse af denne bog i utallige udgaver og oversættelser, da faldt det ham pludselig ind, at dette „bevis“ ville blive endnu mere evident, hvis man virkelig så udgaverne: „Ich beschloss in demselben Augenblick, Bibeln zu sammeln, und dieser Entschluss blieb von dem Augenblick an stehen.“

Lorck blev så at sige på pietistisk vis omvendt til bibelsamler. Der er dog nok ikke tvivl om, at anskuelsesundervisningen af konfirmanderne efterhånden trængtes i baggrunden for samleriveren. Hans bibelsamling blev „blandt alt livløst“, han ejede, det kæreste. Og det i den grad, at han med henblik på sin glæde ved at samle på bibler udtrykker det ønske, at den „nicht tändelhaft und nicht eitel, und nicht enthusiastisch, sondern gemässigt und mit dem schuldigen Dank gegen die göttliche Vorsicht begleyten seyn möge.“ (Beyträge I, s. 22). Lorcks fromme ønsker blev næppe fuldstændigt indfriele!

Lorck besluttede således i en ung alder at samle på bibler. (1753 var han 30 år). Hvordan han fik råd til at samle så mange, kan man med rette undre sig over. Hans løn som præst har næppe været noget at prale af, han havde heller ikke giftet sig en formue til, såvidt vides, men han har sikkert haft ikke så lidt forretningssans, har været en ferm køber. Han holdt sig til stadighed underrettet om bogauktioner i ind- og især udland. Det første store køb, han gjorde, fandt sted allerede i 1757, da han købte en samling som helhed, nemlig generalsuperintendent Johann Bernhard Hassels i Wolfenbüttel, på 351 udgaver. Ellers søgte han at købe, hvad han manglede, hvor og hvornår der bød sig en chance. I begyndelsen af 1773 var han nået op på over 3000 udgaver,¹⁹⁾ og fire år efter, i 1777, på godt 4000, og da han i 1784 afhændede sin samling, var den som nævnt nået op på 5156 numre (Adler).

3.

Meget naturligt indleder Lorck sin *Bibelgeschichte* (Beyträge I) med en almindelig redegørelse for sin samling. Men før han giver et indblik i den, redegør han summarisk for, hvad der iøvrigt i 1700-tallet fandtes og endnu findes af bibelsamlinger.²⁰⁾ Blandt de sidste hører hans egen, og det er klart, at når Lorck endelig kommer til den i sin fremstilling, så kommer han til kulminationen. „Ich habe in einem Zeitpunkt von 24 Jahre²¹⁾ darin mehr zusammengebracht, als man aus diesem Fach, so viel mir bekannt ist, irgendwo beysammen finden wird.“ (Beyträge I, s. 16).

Af separate, altså selvstændige, bibelsamlinger i sit eget århundrede omtaler Lorck ni, som ikke længere eksisterer. Blandt dem kan her nævnes samlinger som Johann Melchior Kraffts i Husum på 338 udgaver, som Johan Ludvig Holstein købte i 1752²²⁾ og indlemmede i sit bibliotek på Ledreborg. Det var året før Lorck selv begyndte at samle, men også Lorck gjorde sig, som allerede omtalt, hurtigt gældende ved i 1757 at købe hele den Hasselske bibelsamling. Dertil kan føjes S. J.

Baumgartens samling i Halle på ca. 1600 bind, hvoraf Lorck 1765 købte halvdelen af de 700, han manglede, og endelig Lorcks gode ven, sognepræst ved Skt. Petri i København, E. D. Haubers på ca. 600 udgaver, hvoraf Lorck efter Haubers død i 1766 købte ca. 100.

Det var dog mindsteparten af udgaverne, Lorck købte i så store portioner. 1777, da samlingen var nået op på 4182 udgaver (= 4676 bind)²³⁾, drejede det sig om ca. 800 udgaver. Resten har han købt enkeltvis eller „in kleinen Häuflein“ på auktioner i England, Holland, Tyskland, Norge, Sverige og Danmark. Overhovedet havde han i adskillige år været så heldig at forøge sin samling med ca. 200 udgaver årligt.

Foruden de 9 bibelsamlinger, der ikke længere eksisterede, da Lorck skrev *Beyträge I*, hvoraf ovenfor Hassels, Kraffts, Baumgartens og Haubers er omtalt, opregner han også endnu eksisterende samlinger.²⁴⁾ Han nævner – foruden sig selv – kun fire samlere, hvis navne vi vil vende tilbage til: Giese, Tychsen, Masch og – „den nyeste og måske stærkeste og lykkeligste“ – Goeze. Derimod forbigår han mærkeligt nok Wolfgang Panzer i Nürnberg, hvad han dog siden beklager.²⁵⁾

4.

Lorck har naturligt nok også erhvervet sig nye bibeludgaver ved venners og bekendtes bistand. Det så meget mere som han helt konkret, i form af en publikation, har søgt at fremme dette. Det første, han nemlig lod trykke med udgangspunkt i sin bibelsamling, var en desideratafortegnelse på 100 sider omfattende 2081 udgaver. Denne fortegnelse over bibler, Lorck manglede i sin samling, kom i 1773. (I det følgende forkortet til Fortegnelse(n)).

Det kgl. Bibliotek er i besiddelse af Lorcks eget eksemplar, der er forsynet med hans flittigt håndskrevne tilføjelser. Sådanne findes på Fortegnelsens 2 første blanke sider og på de sidste 4. På de trykte tekstsider med de nummererede desiderata, opdelt i 25 grupper, er der håndskrevne notater ud for forskellige numre i margenen. Mange numre med tilhørende titler er overstreget, hvilket markerer, at de pågældende titler er anskaffet; samtidig er der i de fleste tilfælde ud for de overstregede numre skrevet, hvorfra anskaffelserne stammer, hvad enten de er kommet fra en person, en by eller et land. Ofte står der „ex“ eller „von“ efterfulgt af A. (= Auktion) + personnavn eller by. Endelig kan der i tilfælde, hvor numre ikke er overstreget (og altså ikke anskaffet), være tilføjet bemærkninger, der røber Lorcks bibliografiske akkuratesse. Når han er kommet i tvivl om rigtigheden af beskrivelsen af

en udgave, har han anført dette efter i forvejen at have frekventeret autoriteter blandt bibelkendere som Giese, Baumgarten, Panzer, Le Long,²⁶⁾ Goeze, Masch, Tychsen m.fl. Af sådanne håndskrevne marginalnoter kan nævnes: Titulus videtur mihi suspectus; Editio dubia & sine dubio per errorem ficta; sicut ego de hac in der Bibelgeschichte dubitavi, dubitat & Maschius; sine dubio extat Editio; hæc editio a Baumgart. Nachr. B. 3 p. 5 rejicitur; est Editio, a le Longis per commutationem ficta; eller blot: ed dubia etc. Ydermere er der mellem hvert blad i bindet indsat blanke friblade, hvorpå Lorck har indført nye desiderata, hvis nummerering er bragt i overensstemmelse med den trykte nummerering. I 1777 har Lorck i sit håndeksemplar indført 153 nye desiderata,²⁷⁾ men siden da er antallet blevet mere end fordoblet.

Dette interessante arbejds eksemplar, altså Lorcks eget, er kommet til Det kgl. Bibliotek med P. F. Suhms bogsamling i 1796. Suhm, der sirligt har skrevet sit navn nederst i højre margen s. 1, har sikkert købt eksemplaret på en af auktionerne efter Lorcks død. Ejendommeligt nok findes Suhms navn ikke blandt navnene i Fortegnelsens håndskrevne anmærkninger.

Lorck har selv gjort rede for sin Fortegnelse, dels i det latinske forord til den, dels i Beyträge I²⁸⁾ og II²⁹⁾. Fortegnelsen blev udgivet som privattryk i 300 eksemplarer, og for at understrege det private har Lorck ikke forsynet den med titel.³⁰⁾ Bogen „gehöret also zu den seltenen Büchern ohne Titel“, bemærker den bogkære Lorck. (Det kgl. Bibliotek har kun dette ene eksemplar). Hovedsigtet med tryksagen var på den anden side ikke at levere forfatteren selv et håndeksemplar til registrering af anskaffede desiderata, men med Fortegnelsen har Lorck øjnet et mere offentligt instrument til forøgelse af sin samling. Han har sendt den til velyndere og venner (fautoribus et amicis), og – som det bl.a. fremgår af forordet – var han ikke blot interesseret i fra velyndere og venner eventuelt at modtage fra deres egne samlinger, men også i at blive holdt underrettet om, hvem der havde, og hvorfra han kunne få, hvad han manglede.

I de første 5 år (1773–77) modtog han imidlertid kun 50 numre fra venner og velyndere personligt eller formidlet af dem, hvilket slet ikke svarede til hans forventninger.³¹⁾ Men immervæk kunne han i løbet af disse år stryge 215 af numrene i Fortegnelsen som anskaffede, hvortil kom 83 numre i årene 1778 og 1779,³²⁾ altså ialt små 300 udgaver. (Det svarer iøvrigt til, hvad der af numre er overstreget i Fortegnelsen – på måske enkelte nær). Og så må man erindre sig, at Lorck jo kun opregner desiderata inden for 25 grupper, således polyglotter, bibler på grund-

sprogene, orientalske oversættelser, latinske, Lutherbibler indtil 1550, de øvrige tyske, han kender, m.fl. Alt det udgør kun halvdelen af alle relevante grupper (ingen nordiske er f.eks. med). I Beyträge I, s. 27–58 er der 60 grupper, i Adler 56. Når Lorck således i Beyträge I oplyser, at han fra 1773 til 1777 af velyndere og venner har modtaget op mod 50 „Stücke“, så oplyser han til gengæld ikke i Beyträge II, hvordan det siden er gået. Af de 215 desiderata, han modtog 1773–77, var kun de 50 fra velyndere og venner; hvor mange (eller få) så af de 83, han modtog i årene 1778 og 1779? Og fra 1780 og indtil salget i 1784? Det vender vi tilbage til nedenfor.

Hvem iøvrigt de venner og velyndere var, som han sendte Fortegnelsen, fortæller Lorck ikke i Beyträge I (og heller ikke i Beyträge II). Nogle af dem har han noteret ned på den første blanke side af håndeksemplaret med anførelse af „Stück“ og pris i rigsdaler, mark og skilling for de modtagne eksemplarer. De fleste fik han dog gratis. At der er tale om velyndere og venner fremgår allerede af overskriften:

(Auf die Mittheilung dieses Verzeichnisses
habe ich von meinen Gönnern und Freunden
bekommen)

Hvornår Lorck har skrevet den liste, der følger efter, er ikke klart. Alle de anførte personer figurerer i selve Fortegnelsen som marginaltilføjelser ud for overstregede, dvs. erhvervede bibeludgaver. Det er bemærkelsesværdigt, at der aldrig føjes årstal på, som tilfældet er med mange af de andre (senere?) håndskrevne poster. Noget kunne tyde på, at vi her har bevidnet de første reaktioner på tilsendelsen af Fortegnelsen. Og da navnene er opført i nummerorden, tør vi måske antage, at de pågældende har reageret i den angivne rækkefølge.

Hvis dette er tilfældet, kom den første reaktion fra Etatsraht (Chr. Friedrich) Temler (1717–1780), en i samtiden kendt københavnsk bogsamler. Han står for 3 gratis udgaver, hvoraf 1 håndskrevet er markeret i Fortegnelsen, en latinsk psalter fra 1558 (IV nr. 419).³³ – Den næste på listen, pastor (Immanuel Justus) von Essen

(1719–1780)³⁴) i Riga, har foræret Lorck 3 udgaver; han figurerer dog ikke med navn i Fortegnelsen, men hans hjemby Riga 1 gang. – Den tredje, pastor (Gottlieb Christian) Giese (1721–1788) fra Görlitz, der tillige optræder som nr. 7 (han har altså begavet Lorck i to omgange iflg. listen), står for ialt 4 skænkede udgaver, hvilket svarer til Lorcks tilføjelser i Fortegnelsen.³⁵) „Der liebe und wackre Herr Diaconus G. C. Giese“ omtales af Lorck i *Beyträge I*³⁶) blandt de endnu eksisterende bibelsamlere. – Den fjerde på listen er den kendte bogsamler (Bolle Willum) Luxdorph (af Lorck stavet Lүxdorf) (1716–1788) som giver af 1 udgave, i Fortegnelsen et græsk Ny Testamente fra 1601. – Den femte og sjette er „Dietelmeier in Altdorf“, der står for ikke mindre end 17 udgaver. Det drejer sig formentlig om J. A. Dietelmair, medoversætter af en jødetysk bibel med kommentarer, Leipzig 1749–70.³⁷) Dietelmair (død 1785) var professor i teologi og præst i Altdorf.³⁸) I Fortegnelsen har Lorck tilføjet hans navn ud for 11 numre; han er den mest gavmilde, så det er forståeligt, at Lorck ud for et nummer kan skrive: „von Dietelmeier noch einmal“. – Som den ottende på listen figurerer professor (Oluf Gerhard) Tychsen (1734–1815) i Bützow, der – for en betaling af 12 rigsdaler – har forstrakt Lorck med 5 udgaver. I Fortegnelsen er anført 4 numre under Tychsen, dertil 3 under Bützow, hans hjemby. Lorck omtaler Tychsen blandt de endnu virkende bibelsamlere, ikke blot „als einen Kenner, sondern auch als meinen Freund, und als Freund meiner Bibelsammlung.“³⁹) – Som den niende og tiende har Lorck skrevet „Hr. Volquarz in Ditmarschen“⁴⁰) og (en person) fra Husum, med hver 1 på listen såvel som i Fortegnelsen.

Når man betragter tallene på de udgaver, Lorck skriver, han har modtaget fra velyndere og venner, svarer tallene ikke i alle tilfælde til det antal gange, han har tilføjet de pågældende personer ud for numre i Fortegnelsen. Der er ganske vist ingen divergenser mellem liste og Fortegnelse i forbindelse med Luxdorph, Giese, Tychsen,⁴¹) Volquarz og byen Husum, men tre personer står i listen for flere eksemplarer end noteret i Fortegnelsen, nemlig Temler (2 flere), von Essen (2) og Dietelmair (6).⁴²) Nu er der som omtalt ingen årstalsangivelser at støtte sig til, hverken på listen eller i Fortegnelsen, men vi kan drage nytte af Lorcks meddelksomhed og glæde ved tal i *Beyträge I*. Her fortæller han ikke kun løst og fast om sin Fortegnelse, men anfører også, hvad det er for 215 numre i Fortegnelsen, han har forøget sin samling med 1773–77. Det har han netop kunnet gøre med støtte i sit håndeksemplar; og det viser sig, at han har været nøjagtig. Når der således i listen er anført 10 flere numre for tre af givernes vedkommende, end det fremgår af

Fortegnelsen (sammenholdt med registranten i *Beyträge I*), er årsagen den, at Lorck ud over de i Fortegnelsen trykte desiderata har modtaget andre eksemplarer, han iøvrigt kan have manglet i de grupper, der ikke er omfattet af Fortegnelsen. Da Lorck iflg. *Beyträge I*, dvs. i 1777, havde modtaget 50 desiderata, trykt i Fortegnelsen, og af de 35 udgaver, listen over velyndere og venner omfatter, kun de 25 falder inden for Fortegnelsens numre, er der intet til hinder for, at han har om end ikke udfærdiget listen, så dog begyndt på den ikke så længe efter Fortegnelsens trykning og udsendelse.

På næste blanke side foran i Fortegnelsen findes håndskrevne påtegninger, der som helhed måske er endnu tidligere. Lorck skriver her, hvad han har modtaget på auktioner i 1773, 1774 og 1775. Atter – som på den forrige liste – med nøjagtige talangivelser. Af de nummererede 13 poster genfindes de allerfleste i Fortegnelsen, således i 1774 auktioner i Hamburg, Holland, (Kokens auktion i) Hildesheim og England, i 1775 Norge og København. For året 1773 er der på listen ingen stedsangivelser, kun anført tal på erhvervede udgaver (ialt 26). At denne liste ikke kan være ført à jour af Lorck i takt med Fortegnelsens numre fremgår klart af, at langt flere numre end i listen er udstreget i Fortegnelsen. Karakteristisk er det, at der aldrig i Fortegnelsen er tilføjet henholdsvis 1774 og 1775 efter henholdsvis Hamburg, Holland, England (Anglia), og Norge og København. Det må dog retfærdigvis nævnes, at Kokens auktion i Hildesheim kun forekommer tilføjet af Lorck 7 gange ud for numre i Fortegnelsen, mens listen har 10. Endelig skal det tilføjes, at når der som post 11 står „von D. Büsching“, må den pågældende dr. theol. A. F. Büsching (1724–1793)⁴³ have hjulpet Lorck med et auktionskøb.

Ulige interessantere end auktionslisten er, hvad Lorck har noteret på de 3 blanke sider bagest i sit håndeksemplar. Det drejer sig om 3 lister over personer, fra hvem han har modtaget udgaver, hvoraf liste 1 i én spalte indeholder 15 nummererede givere med overskriften: *Ich habe bekommen*, mens liste 2 i to spalter indeholder 26 unummererede personer, og liste 3 i to spalter 37 ligeledes unummererede personer. Af disse ialt 78 navngivne givere er der 5, der går igen fra listen over velyndere og venner, nemlig Luxdorph, Volquarz, Giese, Dietelmair og von Essen. De 3 lister kan imidlertid ikke have haft noget at gøre med Fortegnelsen, på hvis bageste sider de er skrevet. Ingen af de resterende 73 personer med deres endnu flere skænkede udgaver er nemlig skrevet til ud for numre som givere eller ophavsmænd til nyerhvervede desiderata.

G. Lorck. Paf. Hafn.

Kobbertitel i et græsk Ny Testamente fra 1698, som har hørt til Lorcks bibelsamling og nu findes i det Württembergiske Landesbibliothek i Stuttgart. Lorck købte udgaven sammen med generalsuperintendent Hassels bibelsamling i Wolfenbüttel (se ovenfor s. 35). På kobberstikket ses en allegori over Treenigheden: Faderen, Sønnen (lammet stående på bogen med de syv segl, jvf. Johannes' Åbenbaring kapitel 5f.) og Helligånden (duen i trekanten, treenighedssymbolet). Fotografiet er fra Die Bibelsammlung der Württembergischen Landesbibliothek. Griechische Bibelldrucke. Stuttgart 1984, s. 155.

Således er det næppe heller udgaver i Fortegnelsen, der refereres til, når der i liste 1 nævnes en pastor Blum, i liste 2 etatsråd Cronstern eller i liste 3 dr. Büsching, til trods for at disse tre allesammen forekommer ud for erhvervede numre.

Selvom disse 3 lister således ikke kan have nogen forbindelse med den trykte Fortegnelse, er listerne ingenlunde af den grund betydningsløse. Tværtimod. De her opremsede 70 personer har begavet Lorck med ca. 100 bibeludgaver, og han har noteret det bag i sit private håndeksemplar af Fortegnelsen, hvor der var blanke sider. (Lorck har naturligvis manglet andre bibeludgaver end de i Fortegnelsen trykte). Disse givere må under alle omstændigheder betragtes som hørende til hans velyndere og venner, og blandt dem er der ikke ubetydelige personligheder. Bemærkes kan således i liste 1-2 grev Otto Thott, grev Moltke,⁴⁴⁾ bisperne (Ludvig) Harboe (1709-1783),⁴⁵⁾ (Eiler) Hagerup i Ribe⁴⁶⁾ og Brodersen i Ålborg, professor Schlegel⁴⁷⁾ og professor Kall.⁴⁸⁾ Og i liste 3 mærker man sig (A.G.) Masch (1724-1807), som Lorck nævner blandt ejerne af endnu eksisterende bibelsamlinger,⁴⁹⁾ (A.R.) Solger (1693-1770) i Nürnberg, som Lorck i *Beyträge I*⁵⁰⁾ omtaler som „den betagten ehrwürdigen Senior“, hvis bibelsamling ikke eksisterer længere, og endelig Kirchenraht Walch i Jena.⁵¹⁾

Der kan næppe herske tvivl om, at de mange givere i listerne 1-3 også har fået tilsendt Lorcks Fortegnelse over manglende udgaver. Den blev trykt i 300 eksemplarer, og når Lorck efter egen mening ikke havde den helt store succes med at modtage de desiderata, der var indeholdt i den, havde han – bortset fra den nytte, han fik af sit eget håndeksemplar – åbenbart fra de samme velyndere og venner modtaget andre desiderata.

Den store bibelsamler og -historiker Johann Melchior Goeze i Hamburg⁵²⁾ fik dog ikke Fortegnelsen tilsendt. Hvorfor vides ikke. Goeze, der i sin bibliografi over udgaver i sin egen samling⁵³⁾ gør meget ud af Lorcks Fortegnelse, som han betragter som „überaus nützlich“ for en Liebhaber, har modtaget sit eksemplar af den fra en bekendt.⁵⁴⁾ Nævnes kan også, at en anden stor bibelsamler, Wolfgang Panzer,⁵⁵⁾ har forstrakt Lorck med 3 udgaver. Det fremgår af Lorcks tilføjelser i Fortegnelsen (med årstallet 1780), men Panzer figurerer ikke udtrykkeligt blandt hans velyndere og venner.

Til trods for den hjælpende hånd, velyndere og venner rakte Lorck, er der meget, der viser, at han, når det kom til stykket, måtte stole på sine egne aktiviteter. Hjælpen, han modtog fra dem, har glædet ham, det er sikkert, men rent numerisk har den ikke talt meget sammenlignet med,

hvad hans samling iøvrigt blev forøget med; det gælder ikke blot som helhed, men også med henblik på de (kun) 25 grupper, Fortegnens desiderata omfatter. Når man endelig sammenholder de numre i Beyträge II, s. 590–595, som Lorck forøgede sin samling med i årene 1778–79, med de notater, han har gjort ud for de samme numre i Fortegnelsen, så er af de 83 nyanskaffelser kun en snes stykker modtaget fra enkeltpersoner (velyndere og venner i praksis). Lorck anfører i sine notater ud for numre, anskaffet i 1778 og 1779, i langt højre grad end for tidligere anskaffelsers vedkommende, år efter ophavssted (og -person). Således f.eks. Helmst(ädt) 78 eller 79 en snes gange.⁵⁶⁾ Iøvrigt har Lorck sin vane tro været nøjeregnende, idet der på et par numre nær er overensstemmelse mellem tallene på de i Fortegnelsen overstregede og de i Beyträge II registrerede, anskaffede numre.

Også i 1780 og de følgende år op til salget af bibelsamlingen i 1784 har Lorck ført sin Fortegnelse à jour ved at overstrege anskaffede udgaver. Han har bl.a. modtaget numre af kapaciteter som Giese og Panzer, men langt de fleste udgaver har han anskaffet sig på auktioner. Når man lægger de ialt 45 numre, der er overstreget 1780ff., til de tidligere overstregede (jvf. også hvad der er registreret i Beyträge I og II), så er af de i Fortegnelsen fra 1773 trykte 2081 manglende numre op mod 350 (+ Appendix 144) indlemmet i Lorcks samling. Altså mellem $\frac{1}{6}$ og $\frac{1}{7}$. Denne tilvækst synes ved første øjekast noget mager, men er i det store perspektiv ikke så ringe endda. Vi må nemlig have in mente, at var Lorck i 1773 efter intenst at have studeret sekundærlitteraturen (bibliografier og kataloger) kommet til det resultat, at han i sin samling inden for det felt af udgaver, hans Fortegnelse dækkede, manglede 2081 + 144 numre, så havde han i forvejen 1455 + 234 numre.⁵⁷⁾ Med tilvæksten på de ca. 350 udgaver er der således etableret en nogenlunde rimelig balance mellem „haves“ og „haves-ikke“. Noget andet er, at Lorck selv på de indsatte blanke blade i sit håndeksemplar har forøget sine desiderata med 153 numre til 1777⁵⁸⁾, og at der siden er sket en fordobling af disse numre. Heraf er imidlertid et halvhundrede numre atter overstreget, hvortil kommer, at op mod 20 af de trykte numre er blevet overstreget som tvivlsomme. Det synes altså alligevel, som om Lorck med hensyn til det felt af udgaver, Fortegnelsen dækker, var nået så vidt som til at eje op mod halvdelen af alle efter hans egen mening eksisterende og bevarede bibeludgaver, trykt siden bogtrykkerkunstens opfindelse og op til hans egen tid.

Ovenfor er nævnt, at en anden af 1700-tallets store bibelsamlere, J. M. Goeze, i katalogen over sin samling fra 1777 ret indgående har

behandlet Lorcks Fortegnelse. (Fortegnelsen var jo det første skriftlige signalement, Lorck gav omverdenen af sin bibelsamling). Bl.a. drager Goeze vidtrækkende slutninger af Lorcks tal. Da – som han konstaterer – Lorcks samling som helhed iflg. forordet i Fortegnelsen var på over 3000 udgaver, så er „dieses Verzeichniss derer, die er besizet, und welches 1455 Auflagen hat, schon eine weit stärkere Sammlung, als auch Fürsten besessen haben, und man kann zum voraus schon den Schluss machen, dass die Anzahl der seit Erfindung der Buchdrückerey an das Licht getretenen Ausgaben der Bibeln sich nahe an 12.000 erstrecken werde.“⁵⁹⁾ Det kan måske være vanskeligt at anerkende Goezes argumentation, men hvis vi alligevel går ind på hans konklusion,⁶⁰⁾ så nåede Lorck, da han solgte hele sin samling, op i nærheden af halvdelen af alle efter Goezes og hans eget skøn hidtil trykte bibeludgaver. Og det var netop, hvad Lorck udtrykkeligt havde sat sig som mål.

5.

Jeg har med udgangspunkt i Lorcks håndeksemplar af hans trykte desideratafortegnelse fra 1773 søgt at give et indblik i, hvorledes bibelsamleren Lorck har været i stand til at forøge sin samling. Han kom ikke sovende til den, og resultaterne af hans anstrengelser udeblev heller ikke. Når man så spørger, hvad det var for udgaver, han i sin samleriver var ude efter, må svaret simpelthen blive: alle, han ikke havde i forvejen. Ganske vist kan den trykte Fortegnelse vise, hvor han i særlig grad ønskede at sætte ind. Det var de kostbare polyglotter, det var bibelen på grundspørgene (hebraisk og græsk), det var de orientalske (semitiske) oversættelser, og det var naturligvis de tyske (tysk var jo Lorcks modersmål).⁶¹⁾ Han interesserede sig også for oversættelser til slaviske sprog, mens bibelen på visse vesteuropæiske sprog (som engelsk, fransk, italiensk, hollandsk, spansk) ikke eftersøgte i Fortegnelsen; dør har han nok haft sin begrænsning i viden – og dermed en ringere motivation. Men principielt var det hans agt at etablere en almen bibelsamling, ikke at specialisere sig inden for dette i forvejen specielle, omend særdeles omfattende samlerfelt.

Det fremgår til overmål af Beyträge I og II (og af Adler), hvor mange sjældenheder, Lorcks samling rummede.⁶²⁾ For imidlertid at få et indblik i hans samlings bredde, dens udgavers fordeling på sproggrup-

På modstående side: Et opslag i Lorcks eget håndeksemplar af den trykte desiderataliste (Fortegnelsen) fra 1773. Til højre ses den trykte side 35, hvor de anskaffede numre er overstreget; til venstre det indsatte friblad med nye nummererede indførsler.

ADLER (1784)	BEYTRÄGE I (1777)	FORTEGNELSEN (1773)
Biblia polyglotta (L) 119 udg.	98 udg. (36)	87 udg. (45)
Biblia hebraica (L) 267 udg.	221 udg. (?)	116 udg. (176)
Græci NT Editiones (L) 346 udg.	290 udg. (ca. 100)	238 udg. (123)
NT neo-græcum 8 udg.	6 udg. (ganske få)	
Versio hebraica (NT) 17 udg.	16 udg. (ganske få)	
Versio LXX graeca 51 udg.	46 udg. (32)	46 udg. (48)
Versiones chaldaicae sive Targumim (A) 22 udg.	18 udg. (29)	9 udg. (37)
Versio samaritana Pentateuchi (A) 4 udg.	4 udg. (0)	
Versio syriaca (A) 35 udg.	31 udg. (19)	28 udg. (19)
Versio arabica (A) 28 udg.	24 udg. (15)	20 udg. (20)
Versio aethiopica (A) 13 udg.	14 udg. (4)	17 udg. (19) = Etiopiske, armenske og koptiske
Versio persica (A) 7 udg.	6 udg. (0)	
Versio turcica 6 udg.	6 udg. (0)	
Versio coptica (A) 1 udg.	1 udg. (2)	
Versio armenica 5 udg.	7 udg. (10)	
Versio damulica 13 udg.	11 udg. (få)	
Versio indostanica arabicis litteris exarata (A) 6 udg.	4 udg. (0)	
Versio malaica 14 udg.	15 udg. (ganske få)	
Versio singalesica 1 udg.	1 udg. (0)	
Versio jud.-germanica 35 udg.	9 udg. (ca. 55)	7 udg. (55)
Biblia latina (L) 790 udg.	647 udg. (715)	467 udg. (824)
Biblia lusitanica 18 udg.	13 udg. (ganske få)	
Biblia hispanica 15 udg.	14 udg. (30)	
Biblia italica 43 udg.	33 udg. (?)	
Biblia gallica (L) 290 udg.	235 udg. (?)	
Biblia Rhaetica 1 udg.	1 udg. (0)	
Versiones in linguas et dialectus antiquas germanicas (L) 23 udg.	Deutsche Bibelausgaben aus Luthers Übers.: 663 udg. (ca. 2000)	
Biblia germanica Lutheri 1. ipso vivo edita (L) 124 udg. 2. post eius mortem (L) 159 udg.	(106 udg. (224))	97 udg. (232)
Biblia germanica Catholicorum (L) 46 udg.	40 udg. (114)	34 udg. (106)
Biblia germanica Reformatorum (L) 43 udg.	33 udg. (92)	26 udg. (94)
Biblia germanica suspecta, anabaptistarum, socinianorum, fanaticorum et al. (L) 55 udg.	47 udg. (15)	44 udg. (15)

per, og dermed også dens systematiske opbygning, henvises der til ovenstående opstilling (s. 46f), som tillige giver et overblik over samlingens vækst fra 1773 (Fortegnelsen) til salgsåret 1784 (Adlers katalog). Den mellemste kolonne i opstillingen bygger på Beyträge I, hvor Lorck s. 27–58 gennemgår sin samling, som den så ud i 1777. Efter en kvantificering af hver gruppe, fordelt på formater (folio, kvart, oktav og duodez) og med angivelse af antal udgaver, kommenterer Lorck summarisk udgaverne, bl.a. med henblik på deres sjældenhed, og gør gældende, hvad han efter bedste skøn selv mangler i den pågældende gruppe. Tallene i opstillingen i parentes gengiver, hvad Lorck anfører som desiderata.⁶³)

Med hensyn til gruppernes systematiske rækkefølge er der kun uvæsentlige divergenser mellem på den ene side Adler og på den anden side Beyträge I (og Fortegnelsen). Da Adler fuldførte Lorcks katalog, grupperede han nu og da om på rækkefølgen og på enkeltudgaverne; det er imidlertid ikke væsentligt i denne sammenhæng. I opstillingen kan man tydeligt følge en stadig og regelmæssig vækst i praktisk taget alle grupperne. De få tilfælde, hvor der synes at have været „tilbagegang“ (således russiske, etiopiske, armenske og malajiske oversættelser) må sikkert bero på tidligere fejlposterings. Helt gådefuld er til gengæld den meget væsentlige divergens mellem tallene på de tyske Lutherudgaver i Adler (og Fortegnelsen?) på den ene side og i Beyträge I på den anden side. Kan det tænkes, at Lorck før salget havde skilt sig af med så stort et antal Lutherbibler? Næppe, med mindre han har været i økonomiske vanskeligheder. Snarere havde Carl Eugen så mange i forvejen, at han ikke ønskede dem med.

Af opstillingen fremgår det klart, hvilke grupper der ikke er medtaget af Lorck i hans Fortegnelse. Således blev apokryfer m.m. (jvf. Appendix i Adler og „einige Anhänge“ i Beyträge I) slet ikke medtaget i Fortegnelsen, som på den anden side medtog den vigtige sekundærlitteratur. Iøvrigt synes væksten inden for de grupper, Fortegnelsen repræsenterer, ikke at have været relativt større end i de øvrige grupper.

Det kan også i opstillingen konstateres, at tallene i parenteserne (midterste og højre kolonne) ikke i alle tilfælde korresponderer med hinanden. Det var heller ikke at forvente, al den stund Lorck stadig har fundet nye ham hidtil ukendte udgaver. Når han i Beyträge I og i Fortegnelsen anslår, hvad han mangler, gør han det selvsagt også oftest med forbehold.

Lorck har været særdeles godt dækket ind med udgaver på grundsprogene hebraisk (derimod ikke Targumer) og græsk, det samme gælder polyglotter. Nævnes kan det, at han ikke nåede at få sit brændende ønske opfyldt om at eje Complutenserbibelen komplet. I 1773 ejede han 4 bind, som han havde købt på auktion i Hamburg. „Sed desunt pro dolor! pars quarta Vet. Test. continens Prophetas de anno ... 1517“, ligeledes „Novum Testamentum Græce & Latine ... 1514.“⁶⁴) Disse 2 bind (IV og V) nåede Lorck ikke at komme i besiddelse af, jvf. Adler. Han kunne imidlertid konstatere, at Det kgl. Bibliotek havde en komplet Complutenserbibel, altså I–VI.⁶⁵) Det kan dog ikke være det eksemplar, der i dag beror i Det kgl. Bibliotek, Lorck omtaler. Det stammer nemlig fra Suhms bibliotek, som først blev købt af Moldenhawer til Det kgl. Bibliotek i 1796. Den store dubletsamling, som dette køb afstedkom, blev i 1811 ved kgl. resolution skænket til det nystiftede universitet i Kristiania,⁶⁶) og ved den lejlighed er det oprindelige eksemplar af Complutenserbibelen åbenbart sendt til Norge og er blevet remplaceret af Suhms sikkert pænere udgave.⁶⁷)

Ellers synes Lorck ikke at have været særlig imponeret af Det kgl. Biblioteks bibelsamling. I Beyträge II's indledningskapitel om Det kgl. Biblioteks bibelsamling⁶⁸) kan han s. 2 lakonisk om dette biblioteks forsyning af sjældne og store bibeludgaver skrive: „An solchen ist die hiesige Königliche Bibliothek eben nicht vorzüglich reich; aber sie ist gewiss auch in dem Bibelfach nicht klein.“ På den tid var Det kgl. Bibliotek netop blevet færdig med en ny fortegnelse over folianter, af hvilke Lorck i sin artikel fremhæver 88 bibeludgaver (af ialt 171), som han anskuer „mit vieler Ehrfurcht“, „da mir wirklich von diesen angeführten 88 noch 28 fehlen ...“! (S. 13).

6.

Det har således været en betragtelig bibelsamling, Lorck efterhånden fik opstillet i sin præstebolig Lille Kongensgade, nu Wildersgade⁶⁹) på Christianshavn. Lorck fortæller selv i Beyträge I s. 26f., at han havde bøgerne opstillet i et af husets bedste rum, i sin „Bibelstube“, som målte 9 × 9 alen og indeholdt 29 reoler (Bücherfächer), hver med 7 hylder (Reihen). Det skrev han, da hans samling rummede 4182 udgaver, fordelt på 4676 bind. Man kan ikke blot let forestille sig, at han – som han selv anfører – snart ville få brug for flere reoler, men det må overhovedet have været særdeles trangt med så relativt lille et rum til så stor en samling. Og hvis han regner med det danske alenmål (en sjællandsk alen = 62,77 cm, en jysk ca. 57),⁷⁰) så synes det næsten

umuligt, hvis man vel at mærke også skal kunne komme til bøgerne. Nu kan Lorck have brugt det tyske alenmål, iflg. hvilket der kan gå helt op til 80 cm på en alen.⁷¹⁾ Men selv hvis han skulle have brugt tysk alenmål (9 alen = 6–7 m), synes pladsen stadig meget trang, ikke mindst i betragtning af, at samlingen voksede til 5156 udgaver i 1784, hvilket vel vil sige op mod 6000 bind.

Bøgerne har været opstillet i formater, vel med folianter på de nederste hylder. Og med den ret så indlysende gruppeopstilling (og enkeltudgaverne opstillet kronologisk inden for hver gruppe) har Lorck relativt nemt uden katalog, fortrolig som han jo var med sine bibler, kunnet orientere sig mellem reolerne; disse må naturligvis også have stået frit ud i rummet.

Lorck var iøvrigt ikke bibliofil i den forstand, at han gjorde meget ud af indbindingen, hvad der heller ikke var råd til. „Ich habe prächtige, gute, mittelmässige und schlechte Bände.“ (Beyträge I, s. 67). Når han endelig lod helt elendige bind ombinde, fik de sort læderbind, med forgyldt titel, „einigen goldnen Strichen und einigen wenigen Zierrathen.“ Midt i 1770'erne udfærdigede Lorck en håndskreven katalog over samlingen i 2 foliobind (jvf. Beyträge I, s. 27). En trykt katalog blev det derimod ikke til i hans levetid. Den blev først udfærdiget som en direkte følge af salget af samlingen.

Hvornår Lorck for alvor begyndte at fundere over, hvad der skulle blive af hans bibelsamling i fremtiden, er ikke nemt at vide. Han havde nok med at samle og at glæde sig over, hvad han fik samlet. I Beyträge I, s. 23f. kommer han dog – efter at have samlet på bibler i 25 år – ind på spørgsmålet om samlingens fremtidige skæbne, fordi han antager, at dette måske kan have bekymret mange. På spørgsmålet er hans svar prompte: „Das weiss ich nicht, und das verlange ich auch noch nicht zu wissen.“ Men han tilføjer – og det er dog noget – at det ville være beklageligt, om samlingen, som han ikke uden møje og omkostninger havde brugt et halvt liv på at skabe, skulle blive spredt for alle vinde. Det skete lykkeligvis heller ikke, og det var Lorck selv, der forhindrede det. Samlingen blev solgt som helhed, og den omstændighed har nok for Lorck været hovedmotivet til overhovedet at sælge. Måske har han også følt, at hans kræfter ikke længere slog til. Salget fandt sted den 20. februar 1784, han døde knapt et år efter, den 8. februar 1785, 62 år gammel.

Da Hans Durchlauchtigkeit hertug Carl Eugen af Württemberg-Stutt-

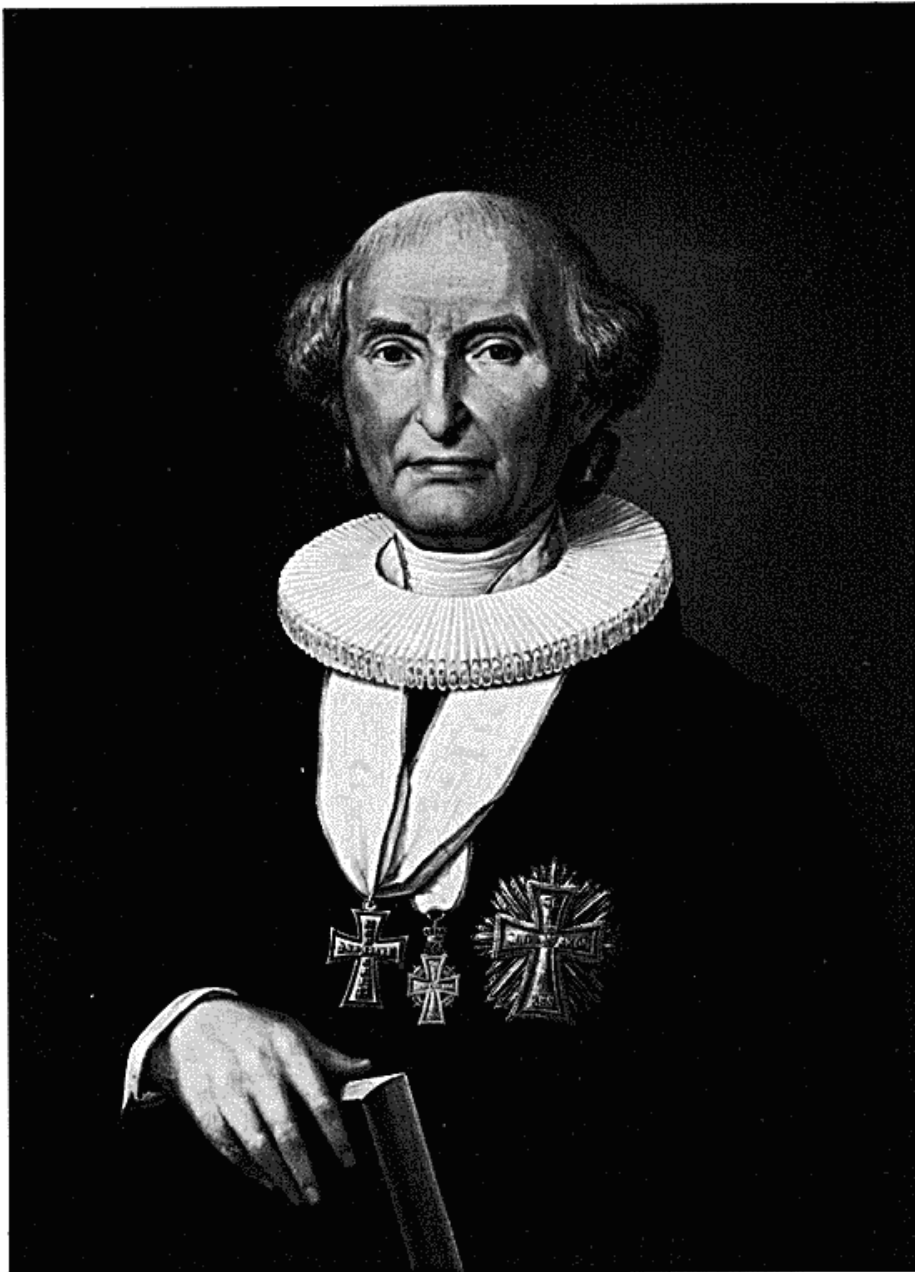
gart den 11. februar 1784 om formiddagen indfandt sig i embedsboligen på Christianshavn, har Lorck utvivlsomt været forberedt på det fornemme besøg. Der må være gået underhåndshandlinger forud. Hvem der har ført disse forhandlinger, vides ikke. Måske har Carl Eugen, der sikkert ofte havde hørt om den usædvanlige samling i København og sikkert også kendte Lorcks Beyträge I-II, ladet den østrigske gesandt i København kontakte Lorck før afrejsen. Hertugen var næppe heller – hvor rejselysten han end havde ord for at være – midt om vinteren taget på den lange og besværlige rejse fra Sydtyskland til København for at risikere, at pastoren ikke skulle være hjemme eller – hvis han var det – ikke være indstillet på at sælge. Af Carl Eugens egen rejsedagbog⁷²⁾ fremgår det imidlertid indirekte, at han var taget afsted til Danmark alene for at besøge Lorck og besigtige dennes bibelsamling med køb for øje.⁷³⁾ Det var nok kun de sidste, men afgørende formaliteter, der stod tilbage, før købet var en realitet. Allerede dagen efter sin ankomst til den danske hovedstad, på sin 56 års fødselsdag,⁷⁴⁾ blev han lukket ind i Lorcks „Bibelstube“, hvor han beså den „bekendte, af 5000 bind bestående skønne samling.“ Det var om formiddagen den 11. februar. Carl Eugen skriver i sin rejsedagbog: „Seine Sammlung fand Ich so gut und selten, dass Ich keinen Anstand nahm, solche durch meinen Leib-Chirurgum Profs. Klein feilbieten zu lassen.“⁷⁵⁾ Og den 20. februar blev handelen endelig afsluttet.⁷⁶⁾ Samme dag havde hertugen besøgt Suhm i gården i Pustervig, hvor han med fornøjelse så dennes bibliotek. Han besøgte mærkeligt nok ikke Det kgl. Bibliotek. På en slædetur til Fredensborg beså han derimod under opholdet med vakt interesse enkedronningens håndbibliotek.⁷⁷⁾ Det er ikke stedet her nærmere at komme ind på Carl Eugens oplevelser i København. Hovedformålet med opholdet var at købe Lorcks samling; hvad han så ellers oplevede og nedfældede i sin dagbog, er uvæsentligt i denne sammenhæng.⁷⁸⁾ Han forlod København den 23. februar om morgenen, og på hjemrejsen besøgte han J. M. Goeze, hvis bibelsamling han havde beset i Hamburg på henrejsen (26. januar). Goeze solgte ham „en meget smuk og sjælden“ bibel, som Carl Eugen vidste ikke fandtes i den Lorckske samling.⁷⁹⁾

Hvad fik Lorck så for sin bibelsamling? Herom fortæller Carl Eugen selv omstændeligt i sin dagbog: „Heute erkauffte Ich auch die bekannte, aus fünfftaussend Bibeln und über 6000 Bänden bestehende Sammlung des Pastor Lorck vor die Summe von 4000 Dänische Ducaten und einhundert holländische Ducaten vor Seine Frau, welches nach Württembergi-

schen Geld betracht 17033 Gulden 20 Kreuzer, woran Ich ihme gleichbalden bezahlen liesse 4633 fl [dvs. Gulden] 20 Kr., die übrige Summa aber auff den Termin der Übergaabe I^{ten} Juny zu bezahlen ist.⁸⁰⁾ Af totalbeløbet (= ca. 8000 rigsdaler)⁸¹⁾ fik Lorck altså ved handelen godt ¼ udbetalt, restbeløbet skulle forfalde ved den endelige overdragelse 1. juni. Hertugen synes imidlertid ikke at have anført alle overdragelsesbetingelserne. Således tilføjer Luxdorph i sine dagbogsop-tegnelser: „... og 100 Rdr. aarlig Pension for ham [dvs. Lorck] eller hende, saalænge Hertugen lever“ (s. 193). Fr. Münter tilføjer i sit omtalte brev (jvf. note 73), at efter at samlingen er bragt til Stuttgart, skal „ein Collegium von Gelehrten, 3 Protestanten u. 1 Katholik, diese Sammlung unter dem Praesidio des vorigen Eigners beschreiben; es sollen ferner Gelehrte in alle vier Theile der Erde ausgeschickt werden, um die fehlenden Bibeln aufzukaufen; ja selbst Ihro Durchlauchten haben an die russische Kaiserin, und an Joseph II deswegen geschrieben.“⁸²⁾ Hvis man tager Münters ord for pålydende, skulle Lorck ikke blot være formand for et udvalg, hvis opgave det var at beskrive, dvs. udfærdige en katalog over samlingen, men han synes også at skulle medvirke til samlingens forøgelse. Det sidste bekræftes af J. G. C. Adler, der i Praefatio til Bibliotheca Biblica Lorckiana fra 1787 skriver, at Lorck, da han overdrog sin samling til hertugen, lovede ikke blot at udfærdige en katalog over alle udgaverne, men også i fremtiden at være hertugen behjælpelig med at forøge samlingen, hvis han ønskede det.⁸³⁾

Det skulle imidlertid ikke komme til at gå nøjagtigt efter hertugens højtflyvende planer. Om samlingen afgik til Stuttgart efter aftalen den 1. juni⁸⁴⁾ 1784, er tvivlsomt. Af Adlers Praefatio (dateret 2. april 1787) fremgår det i hvert fald, at Lorck var begyndt at udfærdige katalogen; men næppe var bøgerne afgået til Stuttgart, før han døde. Det skete den 8. februar 1785, så noget kunne tyde på, at samlingen først afgik i slutningen af 1784. Lorck nåede imidlertid – delvis bistået af unge venner – at gøre størstedelen af katalogen færdig, så at professor Adler, der som fagmand selv beskrev de orientalske udgaver og lå andre, kunne fordele de enkelte bibeludgaver i grupperne, således at de blev opført kronologisk, supplere annotationer, rette oplagte fejl m.m. Derudover havde Adler planlagt at forsyne katalogen med et kronologisk og topografisk indeks, men da Lorcks enke, på hvis bekostning hans arbejde blev udført, afgik ved døden den 14. februar 1787, opgav han disse planer.

Orientalisten Jacob Georg Chr. Adler kom således til at fuldende Lorcks værk. Han, der var 33 år yngre end Lorck, havde i sin ungdom

Orientalisten og teologen Jacob Georg Christian Adler, som 1792 blev generalsuperintendent (biskop) i Slesvig, 1806 tillige i Holsten. Oliemaleri formentlig af C.A.A. Goos.
Det kgl. Biblioteks Orientalske afdeling.

studeret orientalske sprog under professor Tychsen i Bützow, en af Lorcks velyndere og venner.⁸⁵⁾ Det er ikke usandsynligt, at de 3 bibeludgaver, Lorck iflg. Fortegnelsen modtog fra Bützow,⁸⁶⁾ netop kom fra Adler, da han opholdt sig der. Adler figurerer i hvert fald blandt de givere, Lorck noterede til sidst på de blanke sider bag i Fortegnelsen, på liste 3 som „Hr. Adler in Rostock“, hvor han også studerede. Måske har det netop været Tychsen, der tilskyndede Adler til at forstrække Lorck med bibeludgaver under studieopholdet. (Adler figurerer på listen umiddelbart efter Tychsen). Adler blev iøvrigt ikke blot Lorcks efterfølger som præst ved Frederikskirken,⁸⁷⁾ han blev også – ganske vist først efter Lorcks og hans hustrus død – gift med hans datter.

Lorcks store og fornemme samling bibler gik tabt for det land, der blev hans fædreland. Men bibelsamlingen forblev hel og udelt i det af hertug Carl Eugen grundlagte bibliotek i Stuttgart. I 1821 aflagde Rasmus Nyerup besøg i Württembergs hovedstad, hvor han besøgte det kgl. bibliotek der. (Württemberg var i mellemtiden blevet et kongerige). På en ejendommelig måde havde Carl Eugen iøvrigt krydset Nyerups løbebane. Nu var hertugen forlængst død, men under sit ophold i København bivåned han den i hast til den fornemme og interesserede gæsts ære arrangerede disputatsakt, som resulterede i, at Nyerup opnåede magistergraden. Herom fortæller Nyerup selv i sine erindringer.⁸⁸⁾ Her kan man også læse om hans besøg i Stuttgart 33 år senere. Det er ikke vanskeligt at følge Nyerup, når han i en fodnote beretter, at det ikke just vakte „den behageligste Følelse, her at gjensee den sjeldne Skat, som, hvis Moldenhawer dengang havde været Bibliothekar, visselig ikke var gaaet forloren for Dannemark.“ Da Lorcks bibelsamling blev solgt til Tyskland, var den utrætteligt samvittighedsfulde og initiativrige John Erichsen Det kgl. Biblioteks leder.⁸⁹⁾ For den lærde verden i hovedstaden, og dermed også for Erichsen, er salget af Lorcks bibelsamling hin vinterdag i 1784 uden tvivl kommet som lyn fra en frostklar himmel. Af de mange fine bogsamlinger, der i 1700-tallets sidste halvdel skiftede ejere, var det lykkeligvis kun Lorcks bibelsamling, der som helhed blev solgt til udlandet.⁹⁰⁾

NOTER

(1) Jvf. K. F. Plesner: Bøger og bogsamlere. Bibliofiliens historie. Kbh. 1962, s. 77-115. – (2) Om Landesbibliothek i Stuttgart og dets historie, se K. Löffler: Geschichte der Württembergischen Landesbibliothek. Leipzig 1923 (= Zentralblatt für

Bibliothekswesen. Beiheft 50). – (3) Handbuch der Bibliothekswissenschaft. III. Wiesbaden 1957, s. 49. – (4) Om bibelsamlingen i Stuttgart og dens historie, se Löffler (2) (jvf. register) og G. Mälzer: Die Bibelsammlung der Württembergischen Landesbibliothek, i: Archiv für Geschichte des Buchwesens. XI. Frankfurt a.M. 1970, sp. 318–426. – (5) Die Bibelsammlung der Württembergischen Landsbibliothek Stuttgart. 1. Abt. 3. Bd.: Griechische Bibeldrucke. Stuttgart 1984. – (6) I indledningen til den moderne katalog i det udkomne bind kaldes Adler „früher Teilkatalog der Stuttgarter Bibelsammlung“, s. XXXVII. – (7) Adler katalogiserede omkring 1780 de orientalske manuskripter i Det kgl. Bibliotek, jvf. A. Fabritius: Det kgl. Biblioteks Embedsmænd og Funktionærer 1653–1943. Kbh. 1943, s. 171. – (8) Jvf. indledningen til den moderne katalog, s. XLII.

(9) Jvf. Mälzer (4) s. 391 ff. – (10) Carl Eugen var digteren Friedrich Schillers hertug. Schiller måtte flygte fra Württemberg for at undslippe Carl Eugens tyranni; siden fik han, foranlediget af Jens Baggesen, økonomisk støtte fra hertugen af Augustenborg og Ernst Schimmelmann, jvf. L. L. Albertsen: Schillerklubben (= Baggeseniana IX). Kbh. 1978. – (11) I en anm. af Beyträge II i Nyeste Kiøbenhavnske Efterretninger om lærde Sager (3.2.1784) konstaterer anmelderen, at Lorcks bibelsamling, som han kalder „vort Fædrenelands Ziir“, ikke længere er i forfatterens eje, men han håber alligevel, at Bibelgeschichte vil blive fortsat med flere bind, „hvis GUD fremdeles under ham Helbred og Munterhed.“ Lorck døde imidlertid 5 måneder senere. – (12) Jvf. Dansk biografisk leksikon. 9. Kbh. 1981, s. 12 (Bjørn Kornerup). Kun 2 breve fra (intet til) Lorck beror i Det kgl. Biblioteks håndskriftsafd., dat. 1.8.1756 og 1.12.1759, begge til lensgreve J. L. Holstein (Ledreborg 421, 2° og 382, 2°). Det sidste er skrevet aftenen før indvielsen af Friederichskirken. Lorck var særdeles aktiv før og under byggeriet, og Holstein blev kirkens patron. – (13) Ehrencron-Müllers Forfatterlexikon. V. Kbh. 1927, s. 185–87. – (14) Lorck beretter kort om sjældne bøger i denne samling, jvf. Beyträge I, s. 17, jvf. endvidere V. Rosenkilde i Bogvennen. Aarvog for bogkunst og boghistorie. 8. 1953, s. 100 ff. – (15) Jvf. auktionskatalogen Bibliothecæ Josiæ Lorck V. D. ad ædem Fredericianam Germanorum ministri. I–III. Haun. 1785–87. Chr. Bruun har i et efterladt manuskript (Danske Privatbiblioteker. NkS 3680, 4°) bl.a. gennemgået auktionskatalogen efter Lorck, s. 235–37. – (16) Jvf. E. Gigas i Tidsskriftet Bogvennen. 1895, s. 36. – (17) Catalogus supellectilis cuiusdam librorum septentrionalium ... Haun. 1781.

(18) Kap. II: Eine Anzeige und Beschreibung einiger merkwürdigen und raren Bibelausgaben, die der Verfasser in seiner Sammlung besitzt, ... I, s. 72–211; II, s. 17–248. – (19) 16.6.1768 aflægges svenskeren Johan Henrik Lidén besøg hos Lorck. I sin dagbog skriver han, efter at have nævnt hans „sköna Bibliothek av 10.000 Band“: „Han eger och en stor samling av Bibeleditioner, hvilkas antal nu steg inemot 3000. Förmodeligen är denna samling unique; den ökas ständigt.“ (Danske Samlinger for Historie, Topographi, Personal- og Literaturhistorie. 2. Kbh. 1866, s. 351).

(20) Beyträge I, s. 6–16. – (21) Manuskriptet til Beyträge I, som udkom 1779, var af Lorck allerede afleveret i 1777. – (22) Vedr. Kraffts bibliotek, se Rosenkilde (14), s. 86 ff. Rosenkilde anfører 1758 for købet. – (23) Jvf. Beyträge I, s. 58 og 60. – (24) I

særklasse sætter Lorck 4 „stående og blivende“ bibelsamlinger i Tyskland og Danmark; at de 2 danske er Thotts og Holsteins kommer næppe bag på nogen, jvf. *Beyträge I*, s. 9–12. – (25) Jvf. *Beyträge II*, s. 249. S. 249–317 anmelder Lorck Panzers skelsættende værk *Geschichte der Nürnbergischen Ausgaben* fra 1777, naturligvis med udgangspunkt i sin egen bibelsamling.

(26) Ang. ham og hans *Bibliotheca Sacra*, se *Rosenkilde (14)*, s. 83 ff. – (27) *Beyträge I*, s. 482. – (28) Kap. XII: *Nachricht von dem 1773 gedruckten Verzeichniss der mir fehlenden Bibelausgaben*, s. 464–482. – (29) *Etwas aus dem gedruckten Verzeichniss der mir fehlenden Bibelausgaben*, s. 590–596. – (30) I *Det kgl. Biblioteks håndskriftsafd.* er bogen katalogiseret som „*Variæ Sacrorum Bibliorum editiones*“ efter første linie i Lorcks latinske forord. – (31) *Beyträge I*, s. 470. – (32) *Beyträge II*, s. 595. – (33) På auktionen efter Templers død i 1781 købte Lorck 5 udg., jvf. auktionskatalogen *Bibliotheca collecta, in ordinem redacta et secundum hunc ordinem descripta ab ipso Prof. C. F. Templer. Haun. 1781*. Ved samme lejlighed købte *Det kgl. Bibliotek* iøvrigt nogle latinske håndskrifter; håndskrifter af bibelen samlede Lorck ikke på. – (34) Jvf. *Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960. Köln/Wien 1970*. – (35) *Det første sted*, VI nr. 515: en latinsk psalter, er „von Giese“ igen overstreget. – (36) S. 12f. – (37) V. *Rosenkilde: Europæiske Bibeltryk. Kbh. 1952*, s. 85. – (38) Om Dietelmaier (*Dietelmaier*), se K. *Leder: Universität Altdorf. Zur Theologie der Aufklärung in Franken. Die theologische Fakultät in Altdorf 1750–1809. Nürnberg 1965*, s. 94–141 et passim; jvf. iøvrigt *Gesamtverzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums (GV) 1700–1910*. 29. 1981. – (39) *Beyträge I*, s. 13f. – (40) Efter Volquartz købte *Det kgl. Bibliotek* i 1785 nogle håndskrifter, jvf. *Werlauff: Historiske Efterretninger om det store kongelige Bibliothek i Kiøbenhavn. 2. Udg., Kbh. 1844*, s. 213. – (41) Vi ser bort fra de numre i *Fortegnelsen*, ud for hvilke (*Tychsens hjemby?*) *Bützow* er tilføjet; jvf. iøvrigt nedenfor s. 54. – (42) Jvf. ovenfor s. 39. – (43) *Büsching* var udgiver af *Nachrichten von dem Zustande der Wissenschaften und Künste in den Kgl. Dänischen Reichen und Ländern 1754–57*, der af hans nære medarbejder Lorck blev videreført som *Fortgesetzte Nachrichten ... 1758–68*. Lorck og *Büsching* var altså gode bekendte. – (44) Det drejer sig formentlig om *Adam Gottlob Moltke (1710–1792)*, den senere lensgreve af *Bregentved*, eller dennes søn *Joachim Godske Moltke (1746–1818)*, der var *Det kgl. Biblioteks chef 1780–84*. – (45) *Harboe* har ydet bidrag til *Lorcks Beyträge I*, jvf. s. 399–420. *Beyträge II* har Lorck tilegnet *Harboe „seinem verehrungswürdigsten Bischof und Gönner.“* – (46) *Hagerup* var *Ribes biskop 1773–74*; inden for disse år må Lorck have modtaget de to nævnte eksemplarer. – (47) Det drejer sig enten om den tyske teolog *J. A. Schlegel (1721–1793)*, til hvem der iflg. *Laurits Nielsens Registrant over Breve fra og til danske i udenlandske Biblioteker. Kbh. 1934*, s. 125, er bevaret 3 breve fra Lorck i *Leipzigs universitetsbibliotek*, eller – måske mere sandsynligt – om *J. A. Schlegels yngre broder, historikeren Johan Heinrich Schlegel, Det kgl. Biblioteks leder 1778–80*. Iøvrigt figurerer *J. H. Schlegels forgænger som (over)bibliotekar, Bernhard Møllmann*, i selve *Fortegnelsen* ud for 2 udg., med tilføjelse af året 83; åbenbart købt på auktionen over *Møllmanns bøger*, jvf. auktionskatalogen *Recensio librorum, quos relinquebat moriens Bern. Møllmanus. Haun. 1783*.

(48) Det drejer sig rimeligvis om Johan Christian Kall (1714–1774). Han var medlem af den i 1739 nedsatte kommission til udarbejdelse af en ny bibeloversættelse. På auktionen efter hans død købte Lorck iflg. Fortegnelsen 3 bibeludgaver; der er ikke anført år. Jvf. auktionskatalogen *Catalogus librorum ... Jo. Chr. Kall. Haun. 1776.* – (49) *Beyträge I*, s. 14. Én gang er „Masch“ dog skrevet i margin ved en overstreget udgave, ganske vist uden år, men det må have været senere end 1779, da nummeret (*Appendix nr. 5*) hverken er registreret i *Beyträge I* eller *II*. – (50) S. 7. – (51) Det drejer sig sikkert om J. G. Walch (1693–1775), der var professor i Jena fra 1718 til sin død, og som 1740–52 udgav Luthers værker i 24 bind. – (52) Lorck nævner Goeze i *Beyträge I*, s. 14ff. som den sidste blandt samtidige bibelsamlere – før han når til kulminationen: sin egen samling. – (53) *Verzeichnis seiner Sammlung seltener und merkwürdiger Bibeln in verschiedenen Sprachen mit kritischen und literarischen Anmerkungen.* Halle 1777. 320 s. + reg. 1778 kom 2.bd., 184 s. + reg. – (54) Goeze kalder Lorcks samling „die stärkste Bibelsammlung, welche vielleicht jemahls zusammengebracht worden“, s. V. – Lorck blev iøvrigt såre smigret over Goezes omtale, jvf. *Beyträge I*, s. 464f. – (55) Jvf. ovenfor s. 36. – (56) I *Beyträge I*, s. 21 omtaler han „einen ziemlich starken Zuwachs aus den dreyen Fabriciusschen Auctionen in Helmstädt in dem vorigen Jahr“ (dvs. 1776), hvor han købte ca. 45 udg. Med udgangspunkt i listen over anskaffelser af desiderata, trykt i Fortegnelsen, kan således for årene 1776–77 også en snes udg. genfindes, dog uden angivelse af år. Resten må være anskaffelser af mangler i den øvrige samling. – (57) Jvf. tabellen i Fortegnelsen s. 100 – (58) *Beyträge I*, s. 482. – (59) Jvf. Goeze (53) s. VI. – (60) Også Lorck anfører i *Beyträge I*, s. 58 12.000; det er imidlertid nok fra Goeze, han har tallet.

(61) Bruun skriver i sit (15) nævnte udkast, at Lorck „vist helt igjennem (var) Tydsk.“ Det er nu slet ikke så vist; Lorck var immervæk født i Flensborg, hvortil kommer, at han i *Beyträge II*, s. 478 kalder Danmark sit „Vaterland“. Nævnes kan det iøvrigt, at af Det kgl. Biblioteks ledere i 1700-tallet var 4 af 7 tyskfødte. – (62) Jvf. ovenfor s. 34 – (63) Om (L) eller (A) efter gruppebetegnelser, se nedenfor, s. 52. – (64) Jvf. Fortegnelsen s. 3. – (65) Jvf. *Ældre Samlings katalog I*, 3. Efter titlen – den første i katalogen (og dermed *Ældre Samling*) – er tilføjet: [Collationeret 17. Septbr. 1890. H.O.L.] med Langes sirlige håndskrift. – (66) Jvf. Werlauff (40), s. 255f. – (67) Foruden Det kgl. Bibliotek – og Suhm – ejede også Thott en komplet Complutenserpolyglot, jvf. *Catalogi Bibliothecæ Thottianæ Tomus septimus libros ... continens.* Haun. 1795. – (68) Jvf. s. 1–16: Eine kurze Nachricht von der Bibelsammlung in der Königlichen Bibliothek zu Kopenhagen. Dette kapitel danner en passende pendant til indledningskapitlet i *Beyträge I*, som giver „Eine allgemeine Nachricht von meiner eigenen Bibelsammlung.“

(69) Jvf. Rosenkilde (14), s. 97f. – (70) Jvf. Svend Aakjær i *Nordisk Kultur*. XXX. Stockholm m.fl.st. 1936, s. 218 og 265. – (71) I hvert fald opererer Lorck udtrykkeligt med „danske“ alen, idet han ansætter Det kgl. Biblioteks bogsals længde til 110 „Dänische Ellen“, jvf. *Beyträge II*, s. 2. Det skulle svare til 80 m, jvf. Knud Bøgh i *F&F XII*. 1965, s. 10. Lorcks „danske“ alen kan imidlertid højst beløbe sig til 70 m; enten må han have målt forkert på dansk, eller også alligevel have brugt tysk alenmål. Iøvrigt er F.

Schiøtts mål på bibliotekssalens længde 125 (danske) alen, jvf. *Architekten*. X. Kbh. 1908, s. 12. – (72) *Tagbücher seiner Rayssen ...* Hrsg. von R. Uhland. Tübingen 1968. Heri: *Tagbücher der Rayse nach Nieder-Sachsen und Dänemark von dem Herzog selbst* geführt, s. 124–197; s. 150–175 dækker opholdet i København 10.–23.2.1784. – (73) Iflg. brev af 2.3.1784 fra Friedrich Münter skulle hertugen selv direkte have udtalt dette, jvf. *Aus dem Briefwechsel Friedrich Münters ...* Hrsg. von Øjvind Andreasen. 2. Teil. Kbh. 1944, s. 124. – (74) Jvf. *Tagbücher (72)*, s. 151. Tidligt om morgenen var han til messe med den kejserlige „Geschäftsträger“. – (75) Samme professor Klein spillede også en rolle, da Carl Eugen 2 år senere købte Wolfgang Panzers bibelsamling i Nürnberg, jvf. *Tagbücher (72)*, s. 246f. I udgiverens kommentar til rejsedagbogen fremhæves det, at hertugen i forvejen havde forhandlet med Panzer og stillet sit besøg i udsigt. Når dette er tilfældet før den korte rejse fra Stuttgart, hvor meget mere så ikke før den lange til København? – (76) 24.2. kan Luxdorff notere ned om salget i sin skrivekalender, jvf. L. Koch i *Kirkehistoriske Samlinger*. 4.Rk. 2.Bd. Kbh. 1891–93, s. 389, og E. Nyholm (udg.): *Luxdorffs Dagbøger*. II. Kbh. 1925–30, s. 304. – (77) Jvf. *Tagbücher (72)*, s. 160. – (78) I betragtning af hertugens (private) hovedsigte med besøget i København er det forståeligt, at han ikke var indkvarteret på Slotsholmen, men privat på Kongens Nytorv. Luxdorffs dagbogsoplysninger, hvori Carl Eugen ofte optræder, supplerer på udmærket vis hertugens egne. – (79) Jvf. *Tagbücher (72)*, s. 138 og 181f. – (80) *Ibid.*, s. 166; jvf. også Löffler (2), s. 25f.

(81) Til sammenligning kan nævnes, at Luxdorffs samling i 1789 på auktion blev solgt for „den betydelige Sum af 9657 Rdl. 5 Mk.“, jvf. H. O. Lange i *Aarbog for Bogvenner*. 3. 1919, s. 193. – (82) Jvf. ovenfor (73). – (83) „... promisit, se non solum indicem et recensionem omnium harum editionum vulgatarum esse, sed etiam in posterum Serenissimo Duci in locupletanda collectione, si placeret, adiutorem futurum.“ – (84) Det var iflg. Carl Eugen Lorck selv, der tilbød at udarbejde „einen vollständigen Catalogum,“ hvorfor overdragelsen blev udskudt til 1.6., jvf. *Tagbücher (72)*, s. 167. – (85) Jvf. ovenfor s. 39. – (86) Jvf. ovenfor s. 39. – (87) Den rationalistiske Adler fik som „en alvorlig sjælesørger og bevægende prædikant“ livsvarig betydning for Kamma Rahbek, jvf. Anne E. Jensen: *Kamma Rahbek 1775–1829*. Kbh. 1975, s. 14f. – (88) Professor og Ridder Rasmus Nyerups *Levnetsløb*, beskrevet af ham selv. Efter hans Død udg. med tilhørende Bilag af C. L. Ström. Kbh. 1829, s. 22ff. – (89) Betydning nok har redaktionen af *Nordisk Leksikon for Bogvæsen* ikke fundet J.E. værdig til en selvstændig artikel. – (90) Jvf. Werlauff (40), s. 231f.